

ארץ זבת חלב ודבש

עיון תנ"כי - חקלאי וחֲרָשׁ ים תיכוני

הרב שמעיה כרמל

ראשי פרקים:

זבת חלב ודבש
קללת חלב ודבש
החורבן הירוק
הופעתו של החֲרָשׁ ים תיכוני
דבש היערות
רועי הצאן מול עובדי האדמה
מתח החקלאי ורועה צאן בספר בראשית
הכניסה אל הארץ מעבר לחקלאות
מתח החקלאי ורועה הצאן בעידן המלוכה
שתי קומות בבניין האומה

זבת חלב ודבש

הביטוי "זבת חלב ודבש" מוזכר בפעם הראשונה בחומש שמות (ג, ז-ח), בדברי ה' למשה:

וַיֹּאמֶר ה' רְאֵה רָאִיתִי אֶת־עַנְי עַמִּי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם וְאֶת־צַעֲקוֹתָם שָׁמַעְתִּי מִפְּנֵי נַגְשָׁיו כִּי יָדַעְתִּי אֶת־מִכְאָבָיו. וְאֵרַד לְהַצִּילוֹ מִיַּד מִצְרַיִם וְלְהַעֲלֹתוֹ מִן־הָאָרֶץ הַהִוא אֶל־אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל־אֶרֶץ זֹבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ, אֶל־מְקוֹם הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַכְּנִזִּי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי.

- תומלל ונערך ע"י עמנואל ליפשיץ משיעור שניתן בישיבת הגולן.

בצורה הפשוטה חלב ודבש הינן ביטויים של שבח. שבח זה מוזכר 16 פעמים בתורה,¹ כדבר טוב וחיובי שיש בארץ.² בין היתר, שבח זה נועד על מנת לשכנע את יוצאי מצרים לעלות לארץ.

ישנם מספר הסברים מה פירוש הביטוי "חלב ודבש" - ההסבר הפשוט הוא, שמרוב כבשים הארץ זבה חלב, ויש ריבוי של דבש דבורים, הבא מן החי. פירוש נוסף, חלב מלשון חלב - שומן. הארץ עתירה בשומנים וסוכרים. כמו כן, יש מי שאמר שזה קיצור של שבעת המינים (על פי הפסוק "חלב קליות חיטה" מפרשת האזינו). במפרשים ובמדרשים מופיעים פירושים נוספים.

קללת חלב ודבש

בחלק זה נעסוק בנבואתו של ישעיהו,³ אך על מנת להבין אותה, נקדים רקע כללי לתקופה:⁴

הימים הם מעט אחרי רגעי השיא המשותפים של ממלכות ישראל ויהודה. שיתוף הפעולה המוצלח שבין עוזיהו לירבעם (השני) שהביא אותם לשיא מדיני, הסתיים. מצפון הולכת ועולה האימפריה האשורית, ואחז מלך יהודה, נמצא בצרה.

פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצין מלך ארם, משתפים פעולה ומעוניינים להילחם בו יחדיו. אחז, שכפי הנראה כבר הפסיד לכל אחד מהמלכים בנפרד, ולכן החיבור שלהם יחד מעורר בו פחד גדול. אף על פי שמטרתם היא המלחמה באשור, נראה שבכוונתם לכבוש את אחז ולהציב במקומו נציב מטעמם על מנת ליצור רצף בין הממלכות הצפוניות למצרים. תוך כדי הצבת נציב במקומו של אחז.

בפני אחז עומדת התלבטות גורלית, האם להיכנע לשני המלכים, או לשחד את מלך אשור ולבקש את עזרתו. ישעיהו שומע את ההתלבטות ופונה לאחז ואומר לו לא

1 בתורה: שמות ג', ח, יז; י"ג, ה; ל"ג, ג; ויקרא כ', כד; במדבר י"ג, כז; י"ד, ח; ט"ז, יג, יד; דברים ו', ג; י"א, ט; כ"ו, ט; טו; כ"ז, ג; ל"א.

2 מלבד בדברי דתן ואבירם, המזכירים ביטוי זה כשבח לארץ גושן.

3 מופיעה בהמשך המאמר.

4 ראה: נגה הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, עמ' 15 והלאה.

להיכנע לאף אחד, ולא לפעול כלל ("השמר והשקט").⁵ המלכים הללו עתידים ליפול תוך זמן קצר בידי אשור, ואין לאחו סיבה לחשוש. אך אחז אינו מקשיב לנביא, הוא שולח שוחד למלך אשור, נכנע בפניו ומבקש את עזרתו. פעולה זו גוררת תגובה חריפה מצידו של ישעיהו:

וַיֹּאמֶר שְׁמְעוּ נָא בֵּית דָּוִד, הַמְעַט מִכֶּם הִלְאוֹת אֲנָשִׁים כִּי תִלְאוּ גַם אֶת אֶל־הֵי. לִכֵּן יִתֵּן ה' הוּא לְכֶם אוֹת, הִנֵּה הֵעֲלָמָה הָרָה וַיִּלְדֶת בֵּן וְקָרְאת שְׁמוֹ עֲמֹנוּ אֶל־ל. חֲמָאָה וּדְבַשׁ יֹאכֵל, לְדַעְתּוֹ מֵאוֹס בָּרַע וּבְחֹר בְּטוֹב. כִּי בְטָרָם יִדַע הַנְעֵר מֵאֹס בָּרַע וּבְחֹר בְּטוֹב, תַּעֲזֹב הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אִתָּהּ קֶץ מִפְּנֵי שְׁנֵי מַלְכֵיהָ. יָבִיא ה' עֲלֶיךָ וְעַל־עַמְּךָ וְעַל־בֵּית אָבִיךָ יָמִים אֲשֶׁר לֹא בָאוּ לְמִיּוֹם סוּר־אֲפָרַיִם מֵעַל יְהוּדָה, אֶת מֶלֶךְ אֲשׁוּר.⁶

הנביא אומר לאחז, שאף על פי שהגעתו הראשונית של מלך אשור תיראה כפועלת לטובתו, האמת אינה כך, אם כי מלך אשור אכן יעזור לו, ויוריד את שני המלכים הנלחמים בו, הוא לא יסיים בכך.

כמו בפעמים נוספות בהיסטוריה היהודית, כאשר עם ישראל קרא לעזרת מלך זר, הוא אכן הגיע, אך נשאר וכבש ואת הארץ.⁷ היות ומלך אשור נשאר בארץ, הוא פוגע בה מאוד. בהמשך דברי הנבואה, אשור מתואר כספר שכיר, שהולך לגלח את יהודה, ולא להשאיר בה דבר. השיער הוא משל לצומח בארץ, אשר לא יישאר ממנו שריד עקב פשיטת נחילי הצבא האשורי.

אולם, ישנו קושי בדבריו של הנביא, שעלינו לעמוד עליו. הנביא מאיים על אחז, שבעוד מספר מועט של שנים (הרד"ק על אתר כותב שזה ייקח עד שלוש שנים), יאכלו בממלכתו חמאה ודבש. גם בהמשך דבריו, משתמש ישעיהו שוב בחמאה ודבש בהקשר של איום אודות רעה שעלולה להתממש:

וְהִיָּה בַיּוֹם הַהוּא, יְחִיָּה אִישׁ עֲגָלַת בָּקָר וְשְׂמֵי צֹאן. וְהִיָּה מֵרַב עֲשׂוֹת חֶלֶב יֹאכֵל חֲמָאָה, כִּי חֲמָאָה וּדְבַשׁ יֹאכֵל כָּל הַנּוֹתֵר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ. וְהִיָּה בַיּוֹם הַהוּא יְחִיָּה כָּל מְקוֹם אֲשֶׁר יְחִי־שָׁם אֶלֶף גֶּפֶן בְּאֶלֶף כֶּסֶף, לְשִׁמִּיר וְלִשְׂמִית יְחִיָּה. בַּחֲצִיִּים וּבְקִשְׁת יָבֹוא שְׁמָה, כִּי

5 זו היא דרך הפעולה הכללית של ישעיהו במהלך נבואותיו, לא לכרות בריתות מדיניות עם מדינות חוץ.

6 ישעיהו ז, יג-יז.

7 למשל, פומפיוס, הנציב הרומי בסוריה, שבא "לעזרת" הורקנוס במאבק האחים החשמונאים, וכך החל הכיבוש הרומי בארץ.

שְׁמִיר וְשִׁית תִּהְיֶה כֹּל הָאָרֶץ. וְכָל הַהָרִים אֲשֶׁר בְּמַעְדָּר יַעֲדֵרוּן לֹא־תִבּוֹא שְׁמֵהּ יִרְאֶת שְׁמִיר וְשִׁית, וְהָיָה לְמִשְׁלַח שׁוֹר וּלְמַרְמָס שָׁה.⁸

בהמשך המאמר נרחיב בפירושה של נבואה זו אשר ממנה הקושי זועק, משום שלכאורה חמאה ודבש הינם דברים חיוביים, כפי שמוזכר בתנ"ך פעמים רבות, לכן לא ברור מדוע הנביא משתמש באלמנטים אלו כאיום והפחדה, הרי הם מבטאים שפע ושגשוג?⁹

החורבן הירוק

כדי ליישב את הקושי הנ"ל, צריך להבין מה עומד בעיני הנביאים בזמן נבואות חורבן. כאשר נדמיין חורבן, הצבעים שיעמדו לנגד עינינו יהיו בדרך כלל שחור, חום או אדום, שאלו צבעי שריפה ושממה. אך כאשר הנביאים רואים חורבן, הם צופים במשהו אחר לגמרי...

הבה נעיין בדברי מיכה (ג, ט-יא), כאשר הוא פונה אל מנהיגי העם וראשיו:

שְׁמַעו־נָא זֹאת רְאֵשֵׁי בֵּית יַעֲקֹב וּקְצִינֵי בֵּית יִשְׂרָאֵל, הַמְתַּעֲבִים מִשְׁפָּט וְאֵת כָּל־הַיְשָׁרָה יַעֲקֹשׁוּ. בְּנֵה צִיּוֹן בְּדַמִּים, וִירוּשָׁלַם בְּעוֹלָה. רְאֵשֵׁיָהּ בְּשַׁחַד יִשְׁפֹּטוּ וְכַהֲנִיָּהּ בְּמַחִיר יִירוּ וְנְבִיאֶיהָ בְּכֶסֶף יִקְסְמוּ, וְעַל ה' יִשְׁעֵנוּ לֵאמֹר הֲלוֹא ה' בְּקִרְבָּנוּ לֹא־תִבּוֹא עָלֵינוּ רָעָה.

מיכה מוחה בפני ראשי העם, על האבסורד הגדול שהם מציגים. לא ניתן לקחת שוחד, לגזול ולעשות עוולות, ויחד עם זאת להישען על ה' ולקוות שבזכותו לא תבוא רעה. דבר זה אינו כך, והעונש יהיה: "לִכֶּן בְּגִלְלַתְכֶם צִיּוֹן שָׁדָה תִּחְרַשׁ, וִירוּשָׁלַם עֵינֵי תִהְיֶה וְהָר הַבַּיִת לְכִמּוֹת יַעַר" (שם, פס' יב).

כאשר הנביא מנבא חורבן, הוא מדמה בעיני רוחו צבע ירוק. בהר הבית, במקום המקדש, במקום שיש שטח בנוי ללא צמחיה, יצמח יער. ככה נראה החורבן. אם לא מפריעים לצמחיה, ישנה התפתחות טבעית של חרש בכל מקום בארץ.

8 שם ז, כא-כה.

9 ישנם מפרשים המסבירים שמדובר בתקופה קצרה, בין חיסול שני המלכים, ולבין כיבושו של אשור. אך הסבר זה אינו עולה עם לשון הכתובים, שהרי ישעיהו מאיים, שבטרם יגדל הילד, כלומר בתוך התקופה המתוארת, כבר תבצע הרעה. בהמשך דברי ישעיהו (מובאים לעיל בהמשך המאמר), נאמר בברור שבזמן התקופה הרעה שתבוא, חמאה ודבש יאכלו.

הופעתו של החֶרֶשׁ ים תיכוני

על מנת להבין על מה האיום בדברי הנביא, ועד כמה איום זה משמעותי, יש להבין מה הוא הצמח חֶרֶשׁ הים תיכוני, וכיצד הוא מתפתח.

חֶרֶשׁ ים תיכוני מופיע כמעט בכל שיטחי ארץ ישראל (יהודה, שומרון, גליל עליון ותחתון, בשפלה ובגולן). אנו מכירים אותו בעיקר כעצים, אלונים, אלות, חרובים וכו', אבל מה היא הגדרתו?

באקלים הים תיכוני, מתחלקת השנה לשני חלקים: קיץ יבש וחם וחורף גשום. צורת חלוקה זו, קיימת רק באזור מצומצם מאוד בכדור הארץ, אקלים שאינו קר או טרופי, רק סביב קו ה-34-33 מעלות וסמוך לים.¹⁰ המאפיין העיקרי לחֶרֶשׁ הוא רצף ההתפתחות שלו: בכל מקום בארץ בו יש אפשרות לצמיחה, החל משדה פתוח וכלה בשטח בנוי נטוש, בסופו של דבר יתפתח חֶרֶשׁ.¹¹

השלב הראשון הוא הַבְּתָה, המכונה גם חברת החלוץ. מדובר בעשביה נמוכה, צמחים חד שנתיים וגאופיטים שונים.¹² שלב זה מתפתח מהר מאוד, וכמעט בכל תנאי שטח. אפילו אם נשאר מגרש כדורסל ולא נשתמש בו, הבתה צפויה להתפתח בו. חברת החלוץ חזקה מאוד, וצפויה להגיע לשיא גדילתה תוך כחמש עד עשר שנים.

השלב השני הוא חברת החלוף (גריגה בלעז),¹³ קידה שעירה, סירה קוצני, לוטם וכו'. מדובר בהופעתם של שיחים ושני-שיח קטנים ונמוכים, בד"כ בגובה של חצי מטר עד מטר. שכבה זו "מפונקת" יותר והיא באה על גבי השכבה הקודמת וניזונה מהחומר האורגני שיצרה קודמתה. השיחים שצומחים בתהליך הגרירה "מגרשים"

10 גם באזורים קטנים בספרד, בצפון אמריקה ובמזרח אסיה ישנו אקלים המאפשר התפתחות של חורש ים תיכוני.

11 לא תמיד חברת השיא (פסגת הצמיחה) היא חורש – זה תלוי גם בסוג הקרקע ובמשקעים. אבל זה נכון ברוב המקרים.

12 גאופיט הוא צמח שבתקופה מסוימת מתים בו כל החלקים העל קרקעיים, ונשאר רק איבר אגירה תת-קרקעי. לעיתים זה שורש, ולעיתים מדובר בפקעת או בבצל. חצב ורקפת הינם סוגי גאופיטים נפוצים בארץ.

13 יתכן והגריגה נקראת בתנ"ך "כרמל" אכמ"ל.

את העשבייה שקדמה לה, ע"י עדיפות בהשגת משאבי האור, קרקע ומים. לגריגה לוקח בסביבות עשר עד עשרים שנה להתפתח במלואה.

השלב השלישי הוא שלב החרש, בארץ זוהי בדרך כלל חברת השיא (קלימקס בלעז). עצים נמוכים, אלונים, אלות, חרובים לבנים, כליל החרש ועוד. עצים ארץ ישראליים, עד גובה של ארבעה-חמישה מטרים. בתנ"ך שלב זה מכונה "יער". לשלב זה לוקח שישים עד שבעים שנה להתפתח למלוא תפארתו.

ברוב הארץ שלב החרש הוא שלב השיא, אך ישנם מקומות מעטים שמתפתח גם שלב נוסף, שהוא מה שהמכונה כיום "יער", עצים גבוהים שתחתיהם לא רואים אור שמש.

החרש הים תיכוני, אם כן, הוא צמח שמתפתח בתהליך: בתחילה עשבוניים, לאחר מכן שיחים, ולבסוף עצים. תהליך זה מכונה "סוקצסיה", ובעברית "מעקובת", חברות שעוקבות אחת את השנייה. בתרגום מילולי תהליך זה מכונה "הורשה", כל חברה יורשת את החברה הקודמת, ובאה על חשבונה. השלב הקודם מאפשר לשלב הבא להתפתח. תהליך זה קורה בכל מקום בארץ שננטש מאדם.

לאור הסבר זה, איום הנביא מובן. הופעת החרש, היא ביטוי לחורבן הארץ, לשממה. להגיד שהארץ תתמלא בירוק, משמעותו במילים אחרות, שאף אחד לא יפריע לטבע להתפתח. הנביא מנבא שבמקום המקדש יהיה "במות יער", כלומר תהיה גלות של כשבעים שנה! בזמן זה לא יהיה מי שיפריע להתפתחות הצומח עד כדי גדילת היער.

מלבד הגלות הרמוזה, מתלווה אל הצמחייה תופעה נוספת. בספר מלכים ב' (ב כג-כד) מסופר לנו על אלישע:

ויעל משם בית-אל, והוא עלה בדרך ונערים קטנים יצאו מן-היער ויתקלסו-בו ויאמרו לו עלה קרח עלה קרח. ויפן אתריו ויראם ויקללם בשם ה' ותצאנה שמים דבים מן-היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים.

במקביל להתפתחות החרש, מתפתח גם עולם החי, כשיש יער - יש גם חיות יער. חז"ל אמרו על סיפור זה ביטוי ששגור על לשוננו: "לא דובים ולא יער" (על פי סוטה מז, א) - אם אין יער, ממילא אין דובים. נראה שבזמן אלישע עוד היה יער בין יריחו לבית-אל, כפי שעולה מפשט הפסוקים.

דוגמה נוספת לעקרון זה ניתן לראות גם בדברי הנבואה של הנביא הושע: "לִכְנֹן הַנְּנִי־שֶׁן אֶת־דְּרֹכֶיךָ בְּסִירִים, וְגִדְרֹתַי אֶת־גְּדֵרָה וְנִתְיבֹתַי לֹא תִמְצָא" (ב, יג). "שך את דרכך בסירים", מלשון משוכה, וכוונת הנביא - לא יהיה ניתן לזהות את השבילים מרוב קוצים.¹⁴ לוקח כמה שנים עד שגדלים סירים-קוצים הללו, ומסתירים את השבילים.

לכאורה הנבואה היא על גלות קצרה, אבל ניתן לראות בהמשך הפסוקים את ההתפתחות: "וְהִשְׁמַתִּי גִפְנָה וְתֹאנְתָה אֲשֶׁר אָמְרָה אֲתָנָה הִמָּה לִי אֲשֶׁר נִתְנוּ־לִי מֵאֲהָבָי, וְשִׁמְתִים לְיַעַר וְאֶכְלֶתֶם חֵיַת הַשָּׂדֶה" (ב, יג-יד).

הנביא הושע רומז, שמלבד החורבן שעליו מעידה הצמחייה, יש איום נוסף, הארץ תהפוך ליער. יש לציין כי במקביל לגדילת העצים מתרבות החיות. אף שהיום איננו פוגשים כמעט בחיות הבר, בגלל שכמעט ולא נותרו מרחבי מחיה גדולים בארץ לחיות אלו, ובגלל הציד בימים עברו. אך בימי קדם, כאשר היה חרש, היו מגיעות חיות כאריות, נמרים ודובים. עוד במאה ה-19 הסתובבו נמרים בארץ, כך שלא היה כה נדיר לראות אותם, וגם הדובים נעלמו רק לפני כמאתיים שנה.

דבש היערות¹⁵

נשוב להתבונן בביטוי "חלב ודבש". חלב בפשטות הוא החלב המוכר לנו, הבא מן החי.¹⁶ לגבי הדבש, ישנן שתי אפשרויות להסביר את טיבו: הסבר אחד הוא דבש התמרים, כפי שמופיע בתורה בפסוקים המתארים את שבעת המינים (דברים ח, ח). והאפשרות הנוספת - דבש דבורים. בתנ"ך ניתן לראות, שדבש דבורים ניתן למצוא באזורי שממה בעלי צמחיה.¹⁷

14 דוגמה לכך ניתן לראות כאשר מסיירים בשביל הארץ לאחר החורף, לעיתים כבר לאחר שנה לא ניתן לזהות כלל את השביל, מרוב הצמחייה האופפת אותו.

15 לשון זו מופיעה בדברי רבי עקיבא במכילתא, ראה הערה 26.

16 חלב הבא מן החי, הוא הפירוש הלשוני הפשוט. חשוב להעיר שיש פירושים אחרים לכך (ראה לדוגמה רבי אליעזר במכילתא שמובאת בהמשך), אבל כנראה שזה אינו הפשוט.

17 דבש דבורים כגידול חקלאי היה קיים כבר בימי התנ"ך, אך היה נדיר, וכנראה לא בחקלאות פרטית.

דוגמה אחת לכך ניתן לראות בספר שופטים (פ' יד): שמשון הולך לקחת לו אישה, וכאשר הוא סוטה מן הדרך העוברת בכרמים אל השטח הלא מיושב, הוא נתקל באריה. שמשון משסע אותו ללא קושי. לאחר זמן מה שמשון עובר שם שוב, והוא רואה שבתוך שלד האריה יש דבש. ניתן לראות כאן אם כן את כל התופעות ביחד: החרש מביא איתו חיות טרף, ויחד איתם מגיע גם הדבש. דבש הוא תוצאת החרש הרב, כנראה בגלל שהוא מאפשר לדבורים את הפרחים לייצור הדבש.

דוגמה נוספת ניתן לראות בספר שמואל א (יד, כה-כו):

וְכַל־הָאָרֶץ בָּאוּ בַיַּעַר, וַיְהִי דָבֶשׁ עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה. וַיָּבֹא הָעָם אֶל הַיַּעַר וְהִנֵּה הֵלֶךְ דָּבֶשׁ, וְאִין מְשִׁיג יָדוֹ אֶל פִּי כִי יָרָא הָעָם אֶת הַשְּׂבָעָה. וַיּוֹנְתֵן לֹא־שָׁמַע בְּהַשְׁבִּיעַ אָבִיו אֶת הָעָם וַיִּשְׁלַח אֶת קִצֵּה הַמַּטָּה אֲשֶׁר בְּיָדוֹ וַיִּטְבַּל אוֹתָהּ בַּיַּעַר הַדָּבֶשׁ, וַיֵּשֶׁב יָדוֹ אֶל פִּי וַתֵּאָרְנָה עֵינָיו.¹⁸

בשפה העברית, מקובל לקרוא לחלת דבש – "יערת דבש", כפי שמוזכר בפסוקים הללו, שהרי דבש מוצאים ביער.

מדברים אלה עולה, שחלב ודבש הינם ביטויים להרס וחורבן לעוסקים בחקלאות. כאשר חקלאי עובד אדמה, הוא זקוק לקרקע חרושה ונקייה, ללא הפרעות וללא עשביית בר. בכך הוא קוטע את התפתחות החרש. הופעת הדבש, כביטוי ליער, פירושו הרס החקלאות. גם החלב הרב – הוא תוצאת ריבוי גדול של צאן, המתאפשר בארץ ללא חקלאות, בה ניתן לרעות ללא הפרעה את הצאן.

לאור דברים אלו, כעת ניתן לשוב אל המשך נבואת ישעיהו (ז, כא-כה), ולהבין מה הוא האיום המוזכר:

וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא, וְחָיָה אִישׁ עֵגְלַת בָּקָר וּשְׂתֵי־צֹאן. וְהָיָה מֵרַב עֲשׂוֹת חֵלֶב יֵאָכֵל חֶמְאָה, כִּי־חֶמְאָה וְדָבֶשׁ יֵאָכֵל כָּל הַנּוֹתֵר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ. וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יְהִי כָל מְקוֹם אֲשֶׁר יְהִי שֵׁם אֱלֹהֵי גִפְן בְּאֶלֶף כֶּסֶף, לְשֹׁמֵר וְלִשְׂוִית יְהִיָּה. בַּחֲצִים וּבִקְשֵׁת יָבֹוא שְׂמָה, כִּי שֹׁמֵר וְשִׂוִית תְּהִיָּה כָל הָאָרֶץ. וְכָל הַהָרִים אֲשֶׁר בְּמַעַדְר יַעֲדֻרוֹן לֹא תִבֹוא שְׂמָה יִרְאֶת שֹׁמֵר וְשִׂוִית, וְהָיָה לְמִשְׁלַח שׁוֹר וּלְמַרְמֵס שָׁה.

18 הצום נכפה על העם, מכורח מהשבועה של שאול בפסוק כד: "וַיֹּאֲלֵ שְׂאוּל אֶת־הָעָם לֵאמֹר אֲרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר־יֵאָכֵל לֶחֶם עַד־הָעֶרֶב וְנִקְמַתִּי מֵאִיבֵי וְלֹא טַעַם כָּל־הָעָם לֶחֶם."

חמאה ודבש זה נורא! החקלאות תושמד, לא תהיה צמחיה. במקום שעמדו הכרמים היקרים ביותר, יהיו קוצים. בשביל לעבור שם יצטרכו כלי נשק, כי יהיו בו חיות טרף (בדומה לנבואת הושע).

כל שטח הבור הזה, מתאים לצאן ובקר, שטח מרעה אחד גדול, "למשלח שור ולמרמס ש". הנביא מנבא לעם שהחקלאות תושמד, ולכן לא יותר להם דבר לאכול. מלבד חלב ודבש - תהיה שממה. החרש מתפתח על חשבון החקלאות שקדמה לו, וכל האוכל שיישאר למי שיוותר בארץ, יהיה חלב הצאן והבקר, ודבש שנמצא ביערות.

רועי הצאן אל מול עובדי האדמה

עתה יש לשאול: אם כן, מדוע ה' משכנע את עם ישראל לעלות לארץ, על ידי הבטחת "ארץ זבת חלב ודבש"? מדוע התורה משתמשת פעמים כה רבות בביטוי זה, בהקשר חיובי בניגוד למה שעולה מדברי ישעיהו?

חלב ודבש אינם קללה. אמנם יש להופעתם בשפע גם משמעות שלילית, אבל זה תלוי למי. נראה שיש הבדל בעניין זה בין שני סוגי אנשים: חקלאים - עובדי אדמה, ורועי צאן. בתקופת התנ"ך - כאשר החקלאות הייתה מקור הפרנסה, ניתן להבחין בבירור בין שני צדדיה: בין החקלאות לבין רעיית צאן. עבור רועה הצאן, החרש הים תיכוני, הוא ברכה. מדובר בגן עדן, אין חשש שהוא יעלה על שדות של אחרים, הוא לא יפגע באף אחד, יש לו מרעה רב, ממש חלומו של כל רועה צאן. מנגד, עבור החקלאי, חרש ים תיכוני הוא עבודה קשה. עליו לעבוד קשה כדי לברא את החרש ואת היער, לסלק את החיות, להכשיר את האדמה ולהופכה לקרקע חקלאית. מדובר בתהליך קשה שלוקח שנים.

כאשר אנו תרים אם כן, אחרי הפסוק הנגדי, המשלים, המתאר את הארץ בצורה הפוכה ל"ארץ זבת חלב ודבש", אנו מגיעים בקלות לפסוקי שבח הארץ המופיעים בספר דברים: "ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח, ח). פסוק זה מתאר את שבחה של הארץ, אך הפעם בצורה חקלאית. אמנם גם כאן הסיום הוא בדבש, אבל כאן בהקשר הצמחי שלו, בדבש פירות. זהו לא אותו הדבש ולא אותה הארץ...

אך עתה עלינו לברר: מהי מהותה של ארץ ישראל? האם היא מיועדת לחקלאות או למרעה? האם זו מחלוקת, או שמא גם וגם?

אולי אפשר להציע, שבזמנים שונים בהיסטוריה, הארץ היתה כזו או כזו, פעם מותאמת לחקלאי ופעם לרועה הצאן. אמנם ייתכן שמדובר בתקופות שונות בשנה. ניתן להסביר שהכוונה היא לאזורים שונים בארץ, יש אזורים בהם תמיד יישאר חֲדָשׁ, "ההר הירוק תמיד", וקשה לפתח שם חקלאות, ויש מקומות שהם נוחים לחקלאות.

ניתן להציע פירוש נוסף: יכול להיות שיש קשר בין התגלות שבח הצומח של הארץ, לפי ההשתדלות של עם ישראל: הסגולה מול הבחירה. כמו שלאדם יש סגולה, טבע, שאיתו הוא נולד, כך יש בו צד של בחירה, שבא לידי ביטוי בבחירותיו ובמעשיו. וכן הדבר גם בארץ, כלומר: הצד הטבעי של הארץ היא ארץ זבת חלב ודבש,¹⁹ ארץ של חורש ים תיכוני בכל מקום, אבל הצד הבחירי, התלוי בעשייה של עם ישראל הוא שהארץ יכולה גם להיות ארץ חיטה ושעורה.

מתח בין החקלאי לרועה צאן בספר בראשית

דרך עניין זה, ברצוננו להציע פרספקטיבה חקלאית על ההיסטוריה התנ"כית שלנו; מבט על התנ"ך מזווית הבוחנת את המפגש של רועה הצאן ועובד האדמה. מקובל לחשוב כי החיכוך הראשון בתורה הוא בסיפור קין והבל, אבל בחינה מדוקדקת יותר, שולחת אותנו לסיפורי הבריאה. כידוע, ישנם מספר הסברים לשני סיפורי הבריאה בתחילת ספר בראשית ולמשמעות היחס ביניהם. ההסברים מדגישים את ההבדלים שיש בתיאור בריאת האדם, ובתפקידיו השונים. גם בנידון דידן, ניתן לשים לב להבדל הבולט בתחום זה – במה נצטווה האדם לעסוק?

בספר בראשית מצטווה האדם: "וַיִּרְדּוּ בְדִגַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּי הַרְמֵשֶׁת עַל הָאָרֶץ" (א, כח) האדם מצטווה לשלוט בעולם החי ולכובשו תחת ידו. מנגד, בפרק השני מצטווה האדם לעבוד את האדמה: "וַיִּנְחָהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעֲבֹדָהּ וּלְשָׁמְרָהּ" (ב, טו) ובצורה מפורשת יותר – אחר החטא. אם כן שני ציוויים מקבילים לאדם, לעבוד את האדמה ולרעות צאן.

19 ככה היה שהגענו לארץ לפני 150 שנה, חקלאות דלה מסכיב לכפרים. עם ישראל כפי שהוכח במחקרים, ידע לעשות חקלאות בכל מקום, טרסות, על ההרים, וכו'. בשיעור הרב ביקש שדברים אלו לא יצוטטו (מחילה מהרב).

אכן, הדור השני לבריאה מתחלק בין שני ציוויים אלו, שהם כנראה מצרנים זה לזה, כפי שפירטו חז"ל במדרשים. לאדם ולאשתו נולדים שני בנים, שרבים ביניהם, רועה צאן ועובד אדמה. אין זה הבדל בעיסוק בלבד, אלו הבדלי אופי עמוקים. החקלאים מחוברים לארץ בעבודה קשה ומייגעת: בְּזַעַת אֶפֶיךָ תֹאכַל לֶחֶם (ג, יט). לעומת זאת רעיית הצאן היא עבודה פשוטה. אבי רועי הצאן נקרא הבל, הוא "הולך עם הרוח", הרועה הוא נווד בדרך כלל. כאשר אנו מדמיינים רועה צאן, סביר להניח שאנו מדמיינים אותו עם חליל רועים שמבטא הלך רוח נעים ורגוע. קין לעומת זאת, אבי עובדי האדמה, נקרא כך מלשון קנין ועשייה. במקומות אחרים בתנ"ך, פירושו זהו גם ביטוי לכלי נשק. עובד האדמה הוא אגרסיבי, איש מעשה, עבודה פיזית וקשה, שתלויה בסופה גם בברכת שמים, בגשם.

ההתנגשות אינה רק טכנית: עליית העדרים על השדות, ובירוא שטחי חורש טבעי ע"י החקלאי, ההתנגשות היא בראש ובראשונה מנטלית. ולהתנגשות זו יש פוטנציאל להיגמר באופן איום, שלמעשה מומש. אין שניהם יכולים לחיות בכפיפה אחת וקין רוצח את אחיו.

לאחר מעשה הרצח קין נענש. איך מענישים את עובד האדמה? העונש החמור ביותר לחקלאי הוא גלות. כל פעם שהוא עוקר ממקומו, הוא צריך להתחיל מחדש, לשתול מחדש, לגדל מחדש, עברו זה נורא.

החיכוך הזאת, בין רועי צאן לחקלאים מופיע לכל אורך ספר בראשית. אברהם אבינו היה רועה צאן, כך משמע מסיפור הריב בין רועיו לרועי לוט. סיפור זה מתרחש רגע אחרי שאברהם שב ממצרים, לשם ירד בעקבות הרעב בארץ. מה עושה אברהם אבינו כשיש רעב? מזווית המבט שלנו - זה מובן - כרועה, הוא יורד למצרים, עם צאנו ואוהליו.

לאברהם נולד בן, יצחק. עובד האדמה הראשון מאבותינו, כפי שמעיד עליו הכתוב: "וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְּשָׂנָה הַהוּא מֵאָה שְׁעָרִים" (כו, יב). ואכן, מה

עושה יצחק אבינו כשיש רעב? נשאר בארץ, והסיבה לכך היא עיסוקו - עובד אדמה.²⁰

ליצחק נולדים שני בנים, יעקב ועשיו. יעקב אבינו היה רועה צאן: "רָעָה אֶת-צֹאן לְבֵן" (ל, לו). כרועה, הוא חולם על כבשים,²¹ מה שמעיד על כל שבדרך זו דווקא רוצה הקב"ה להיראות ליעקב. כנגדו ניצב עשיו, שהוא: "אִישׁ יָדַע צִיד אִישׁ שֶׁדָּה" (כה, כז). מתרגם שם אונקלוס: "גבר נפיק בחקלא"²² - כלומר חקלאי שהוא "כריח השדה אשר ברכו ה'" (כז, כז). ההבדל בין השניים בא לידי ביטוי כאשר יצחק מבקש מעשיו להביא לו בשר על מנת לברכו: כאשר החקלאי רוצה בשר, אין לו ברירה אלא ללכת לצוד, שכן אין לו עדר לקחת ממנו, ואכן עשיו "יודע הציד" הולך לצוד. יעקב לעומתו, בנסותו לתפוס את מקום עשיו, אינו צריך לצוד, הוא הולך להביא מהצאן. שוב קיימת מציאות שבה חיים שני סוגי הטיפוסים באותו בית, ושוב זה נגמר בקטטה.

בסופו של דבר יעקב מקבל את ברכתו של עשיו, שאכן מגיעה לו כי קנה את הבכורה. דבר זה גורם לכך שהוא נהיה "איש כפול": הוא מקבל את שתי הברכות, ועתה הוא מאחד בקרבו את שני הצדדים. יעקב נושא שתי נשים, אשר לפי חז"ל, אחת מהן הייתה מיועדת לעשיו.²³

משתי הנשים הללו נולדים לו בנים: בני רחל ובני לאה. בני לאה הם רועי צאן, כמובא שיוסף הולך לחפש אותם כאשר הם רועים את צאן אביהם בשכם (לו, יב). אבל מה עושה יוסף בבית מלכתחילה? למה הוא לא יוצא עם כולם? ניתן לומר בפשטות, שבני רחל נשארים בבית, כי יעקב רוצה לשמור עליהם. אמנם, יתכן כי בני רחל אינם רועי צאן, אלא עובדי אדמה. בהמשך נפגוש את יוסף כמשביר לכל ארץ מצרים, האוגר את כל תבואת מצרים וקובע בה את סדרי האריסות, מדובר על

20 אומנם הכתוב מציין שליצחק היה גם צאן, אך חלק מעיסוקו היה החקלאות, ומסתבר שאף העיקרי, ואולי זו משמעות ציווי ה' ליצחק לא לרדת מהארץ ברעב.

21 בראשית לא, י: "וַיְהִי בַעַת יָחַם הַצֹּאן וְאִשָּׁא עֵינֵי נְאֻךְא בְּחֹלֹם וְהִנֵּה הַעֲתָדִים הָעֲלִים עַל הַצֹּאן עֲקָדִים וְקָדִים וּבְרָדִים".

22 ובספורנו: יודע בעבודת האדמה.

23 בכא בתרא כג.

ידע חקלאי. על כן, לא פלא שבחלומותיו יוסף חולם על אלומות המשתחוות לו, כעובד אדמה – זהו הנושא הקרוב לליבו. משמעות החלום לפי דברינו היא כפולה: מלבד ההשתחוות שלהם ליוסף, הוא בעצם רומז שהם כולם יהיו עובדי אדמה, ולא רועי צאן. האחים בני לאה, יאלצו לשנות את הטבעם, את היעוד שלהם, ויעשו כמו יוסף! לא פלא שחלום זה מכעיס את האחים. שוב יש לנו באותו בית את שני הטיפוסים, ושוב: האחד נרצח, גולה או נמכר.²⁴

לאחר התגלות יוסף לאחיו, כאשר האחים יורדים למצרים, האחים עומדים לפי פרעה ומסבירים שהם רועי צאן מאז ומתמיד. מצרים התחתונה היא ארץ של עובדי אדמה, הנילוס מציף את השטח, ועל ידי תעלות ההשקיה "והשקית ברגלך" ניתן ליצור חקלאות מעולה. ארץ גושן כנראה הייתה האזור הלא-חקלאי של מצרים, ולכן הם ישבו דווקא שם.²⁵

הכניסה אל הארץ, מעבר לחקלאות

עם ישראל משתקע במצרים והופך שם לעם. לאחר תקופה של עבודת פרך ושעבוד לפרעה, הקב"ה גאל את ישראל והוציא אותם ממצרים כפי שמתואר בתחילת ספר שמות. עתה הגיע השעה להיכנס לארץ ישראל.

משה רבנו, מנהיג את עם ישראל ביציאת מצרים. משה, כראוי לבן שבט לוי (מבני לאה), הוא מנהיג שהיה בעברו רועה צאן. אך לעם ישראל הוא מבטיח דווקא "ארץ זבת חלב ודבש". התורה כולה מכינה את עם ישראל לשינוי: מצוות רבות בתורה הן מצוות הארץ, עבודתה ופירותיה, ורק מעטות עוסקות בצאן ובעבודתו. לצורך ההשתקעות בארץ ישראל יש צורך להפוך את עם ישראל לעם של עובדי אדמה, היות ורועי צאן כזכור הם נוודים, ובעת רעב – עלולים לרדת מן הארץ.

לקראת הכניסה לארץ מחליף יהושע את משה. יהושע, בן שבט אפרים, מבני יוסף. בתנ"ך כמעט ואין רמז להיותו של יהושע עובד אדמה: אולי ניתן לשמוע זאת

24 על פי חז"ל, לאה הייתה אומרה להינשא לעשיו, אם כן מדוע בני לאה הם רועי הצאן, ובני רחל עובדי האדמה? לכאורה אמור להיות להפך! יתכן שהתשובה היא שהאמהות הן תמיד הניגוד המשלים את האבות, כשאברהם הוא חסד – שרה כנגדו במידת הדין, וביצחק ורבקה – להפך.

25 כפי שאכן עולה מדברי דתן ואבירם, המכנים אותה: ארץ זבת חלב ודבש.

בדבריו לבני יוסף, אחיו, בצוותו עליהם לברא את היער על מנת להתיישב בהר (יהושע יז, טו). אולם בתלמוד מופיע כי יהושע תיקן עשר תקנות, אשר כמעט כולן קשורות לעבודת האדמה.²⁶ זו היא ההסתכלות של התלמוד על יהושע ומורשתו.

במעבר לחקלאות טמונה אמירה עקרונית: "אנחנו לא זזים מכאן! זאת הארץ שלנו". החקלאות היא ערך בפני עצמו, ואינה צורך קיומי גרידא. החיבור לארץ הינו בעל משמעות רבה, ועל כן יש צורך להטמיע בעם ישראל ערכים אלו קודם כניסתם לארץ. אמנם, בספר במדבר מתואר כי חלק מעם ישראל אינו חפץ בשינוי זה: כך למשל מסופר על דתן ואבירם, ועל אחת מתלונותיהן אל משה:

וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה לִקְרֹא לְדָתָן וְלָאֲבִירָם בְּנֵי אֱלִיָּאָב, וַיֹּאמְרוּ לֹא נַעֲלֶה: הַמַּעֲט כִּי הֶעֱלִיתָנוּ מֵאֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ לְהִמִּיתָנוּ בַּמִּדְבָּר, כִּי־תִשְׁמָרָר עֲלֵינוּ גַם הַשְׁמָרָר. אָף לֹא אֵל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ הֵבִיאָנוּ וְתַמְנוּ־לָנוּ נַחֲלַת שְׂדֵה וְנָכְרִים, הַעֲיִנִי הָאֲנָשִׁים הָהֵם תִּנְקַר לֹא נַעֲלֶה.²⁷

רש"י מפרש את טענתם כך: "אף לא אֵל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ הֵבִיאָנוּ" - לא רק שלא הבאת אותנו אל "ארץ זבת חלב ודבש", כפי שהייתה מצרים, אלא גם לא נתת לנו "נחלת שדה ונכרם", השלילה בתחילת הפסוק, חלה גם על אמצע הפסוק.²⁸ אולי ניתן להסביר, שהתלונה כך היא: "לא אֵל-אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ הֵבִיאָנוּ", לקחת אותנו מאזור הנוחות שלנו, החלב והדבש, רעיית הצאן, ואתה מתכוון לתת לנו "נחלת שדה ונכרם". איננו רוצים להיות חקלאים, שיקרת לנו! איננו מעוניינים להשתנות, ולקבל את המעבר אל עבודת האדמה.

26 בבא קמא פ, ב - פא, א. וז"ל הגמרא שם: "עשרה תנאין התנה יהושע: שיהו מרעין בחורשין, ומלקטין עצים בשדותיהם, ומלקטים עשבים בכל מקום חוץ מתלתן, וקוטמים נטיעות בכל מקום חוץ מגרופיות של זית, ומעין היוצא בתחילה בני העיר מסתפקין ממנו, ומחכין בימה של טבריא ובלבד שלא יפרוס קלע ויעמיד את הספינה, ונפנין לאחורי הגדר ואפילו בשדה מליאה כרכום, ומהלכים בשבילי הרשות עד שתרד רביעה שניה, ומסתלקין לצידי הדרכים מפני יתירות הדרכים, והתועה בין הכרמים מפסיג ועולה מפסיג ויורד, ומת מצוה קונה מקומו".

27 במדבר טז, יב-יד.

28 ראה באור החיים הקדוש המבאר את הקושי שבפסוק, ואת דברי הספורנו הקרובים להצעה להלן.

בהמשך הספר אנו פוגשים בחלק נרחב יותר המעדיף לא להיכנס לארץ: שבטי ראובן וגד, המנמקים את החלטתם בכך שהם בעלי מקנה רב ועצום מאוד, ואכן הם אינם נכנסים לארץ. בני לאה – ראובן הבכור, וגד – בכור זלפה שפחת לאה, נשארים בחוץ!

מתח החקלאי ורועה הצאן בעידן המלוכה

תשתית המלוכה בישראל, כמובא בספר שמואל, הם שאול ודוד. שאול, משבטו של בנימין, מניח את התשתית לקומה הלאומית אשר על גבה מניח דוד את הקומה הרוחנית ובנין המקדש.

לגבי דוד, הדברים פשוטים: דוד היה רועה צאן, כפי שמעיד עליו הכתוב: "וְהָיָה רֹעֵה בְּצֹאן" (שמואל א טז, יא). אך מה היה שאול? בקרב הראשון בו מסופר על שאול – קרב יבש גלעד נגד נחש העמוני, מסופר כי זקני יבש שולחים שליחים אל גבעת בנימין, לבקש את עזרתם. ואז מתאר הכתוב "וְהָיָה שְׂאוּל בָּא אַחֲרֵי הַבָּקָר מִן הַשָּׂדֶה" (שמואל א יא, ה). שאול בא מן החרושה בשדה, שהרי הבקר הוא ה"טרקטור" של פעם. בקר משויך אל עובדי האדמה, ולא לרועי הצאן, כי עם הבקר חרשו, וייתכן להציע גם שמפני כך הוא משמש כסמלו של יוסף. אם כן, שאול שהוא מבני רחל היה עובד אדמה, ודוד מבני לאה היה רועה צאן.²⁹

שתי קומות בבניין האומה

שני הצדדים שעמדנו עליהם, הם שתי קומות, קוממיות. הקומה הראשונה היא של בני יוסף, עבודת האדמה, עבודת שעניינה חומרית ומהווה את החיבור לארץ. זוהי הקומה הבסיסית, שמעליה נבנית קומה נוספת – רעיית הצאן, עבודה פחות חומרית,

²⁹ ע"פ הנראה לעיל, ניתן להבין מחלוקת תנאים במחילתה אודות המעלה של "ארץ זבת חלב ודבש": "ר' אליעזר אומר: 'חלב' זה חלב הפירות 'דבש' זה דבש תמרים. ר' עקיבא אומר: 'חלב' זה חלב ודאי... 'דבש' זה דבש היערות" (מכילתא דרשב"י יג, ה). ניתן להציע לפי דברינו הסבר למחלוקת התנאים: רבי עקיבא בתחילת דרכו היה רועה צא (כתובות סב, א), ורבי אליעזר התחיל את דרכו בתור עובד אדמה (ע"פ אבות דר' נתן ופרקי ר' אליעזר). לאור דברים אלו, המחלוקת מובנת מאד: כל אחד רואה את שבחי הארץ על פי אופיו ועל פי נטייתו הרוחנית. רבי אליעזר מסביר ששבח הארץ הוא באדמה, ובתוצריה החקלאיים. לעומת זאת רבי עקיבא, סובר ששבח הארץ הוא דווקא בצאן, ובדבש הדבורים. (הערת ע. ל.).

שאינה תלויה במקום מסויים, קומת הרוח והקודש. משיח בן דוד מגיח מעל משיח בן יוסף, כרחל וכלאה.³⁰ על מנת ששני הצדדים יבוא לידי ביטוי ביחד, צריך קדושה. אם הכוחות הללו לא מגיעים מתוך קדושה, הם מתנגשים, כפי שראינו לכל אורך התנ"ך. לעיתים מוצגת לנו מציאות אידאית כזו, של שילוב שתי הקומות. בספר בראשית, מתוארת ברכת יהודה מפי יעקב: "אֶסְרִי לְגִפְן עִירוֹ וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כֶּסֶס בְּיַיִן לְבָשׁוּ וּבָדָם-עֲנָבִים סוּתוּ. חֲכָלִילִי עֵינַיִם מֵיַיִן וּלְבָן-שֵׁנִים מִחֶלֶב" (בראשית מט, ט-יב) ברכת יעקב אל יהודה, היא יין וחלב גם יחד. שתי הקומות, תוצר והאדמה ותוצר הצאן משולבות זו עם זו, זה האידיאל.³¹

גם בבניין המלוכה היה ראוי ונכון ששני צדדים אלו ישתלבו ויבנו ביחד את המלוכה: דוד מתחתן עם בתו של שאול, והוא אמור להמשיך אותו כשיהונתן משמש לו כמשנה, אך זה לא צולח. כל ספר שמואל עוסק בניסיון הזה, להצמיח את הקומה השנייה מתוך הראשונה, אך ללא הצלחה.

הבה נדמיין ביחד מצב אוטופי. כיצד היה צריך להיראות הקורבן של קין והבל? נראה שהוא היה צריך להינתן מן החי ומן הצומח במשותף, כפי שמגיע הקרבן בבית המקדש: לכל קרבן מן החי מתלווים מנחות ונסכים מן הצומח. ככה אמור להיראות שיתוף שני הצדדים בקודש.

דוגמה אפשרית נוספת למפגש בין עולם האדמה לעולם הצאן הוא איסור לבישת שעטנז, צמר ופשתים. הצמר בא מן הצאן, והפשתן מן האדמה. אלו שני אלמנטים סותרים באופן מהותי, בין עולמות שלא ניתן לערבב ביניהם. אבל חז"ל הסיקו מן הפסוקים שציצית דווקא כן ניתן לעשותה משעטנז,³² משום שכאשר זה מגיע באוריינטציה של מצווה, מותר ונכון לשלב בין הדברים. למעלה מזה - אבנטו של הכהן הגדול הוא שעטנז, הוא חייב להיות כך זאת הדרך להופעת הקדושה.³³ כדי לבנות קדושה באמת, צריך את שתי הקומות. קומת הבסיס, חיבור שורשי לארץ, על גביה ניתן לבנות קומה נוספת, רוחנית יותר.

30 על פי רות ד, יא.

31 יש פירושים ודרשות שהכוונה היא לשני סוגי יין שונים, אך זה אינו פשט הכתוב.

32 רמב"ם, הלכות ציצית ג, ז.

33 רמב"ם, הלכות כלי המקדש ח, א.